синфдан 5-синфга қадар ақли заиф болаларда “Умумий хабардорлик” (1- тест) бўйича ривожланиш статистик жиҳатдан аҳамиятли бўлса, бу кўрсаткич ПРС болаларда “Умумий хабардорлик”, “Ижтимоий етилганлик” (1- ва 2- тестлар)да кўзга ташланади. Бу болаларнинг нормал тенгдошлари эса, бу кўрсаткич 6 та “Умумий хабардорлик” “Фикрлаш жараёнларининг шаклланганлиги”, “Луғат”, “Рақамларни қайтариш”, “Объектларни жойлаштириш”, “Кодлаш” тестларида статистик аҳамиятли ривожланишга эришганлар. Демак, бошланғич синфлардан ўрта синфларга ўтиш давомида ақлий нуқсон чуқурлашган сари уларнинг интеллектуал тараққиёти секин кечар экан. Бу ривожланиш даврида ақли заиф болалар 1 та тест бўйича сезиларли ривожланган бўлсалар, уларнинг ПРС тенгдошлари 2 та, нормал тенгдошлари 6 та тест бўйича сезиларли ривожланишга эришганлар. Бу ҳолат 5-синфдан 8-синфга қадар қуйидаги кўриниш касб этган. Ақли заиф болалар 2-, 6-, 7-, 9- тестлар бўйича сезиларли ривожланганлар. ПРС болалар эса 1-, 4-, 5-, 12- тестлар бўйича жадал ривожланганлар. Бу даврда нормал ўқувчилар эса фақатгина 1та-12- тест бўйича сезиларли ривожланганлар. Юзаки қараганда нормал болалар нуқсонли болалардан камроқ, секинроқ ривожлангандек туюлади. Аслида ундай эмас, нормал болаларнинг асосий психик жараёнлари бошланғич синфлар давридаёқ ривожланиб бўлади. Нормал болаларнинг сензитив, жадал ривожланиш даври кичик мактаб ёшларига тўғри келар экан. Ақлий нуқсонларда эса сензитив ривожланиш даври бошланғич синфларда эмас, балки юқори синфларга тўғри келар экан.

Олинган натижаларга қараб, ақли заиф болалар ПРС болалардан ўзига хос хусусиятлари, ПРС болалар эса ўзларининг нормал тенгдошларидан қатор ўзига хос томонлари билан ажралиб туришини кўришимиз мумкин. Махсус мактаблардаги таълим-тарбия ишлари маълумотлар асосида ташкил этилса, уларнинг ривожланиш даврлари инobatга олинса, ижобий натижаларга эришиш мумкин.

Тошкент давлат пединституту

Қабул қилинди
20.11.96.

УДК 894. 375. (092)

ГУЛХАНИЙНИНГ "ЗАРБУЛМАСАЛ" АСАРИДА МИЛЛИЙ ОДАТ ВА АНЪАНАЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Исоқов Ф.

Кундалик ҳаётда амал қилинадиган удум ва анъаналар, ҳар бир ҳалқнинг хусусиятлари ўша ҳалқнинг табиий яшаш шароити билан боғлиқ ҳолда тарихий асосда юзага келади ва аста-секин миллий тус олиб, уларнинг энг яхшилари умуминсоний маънавий бойликка айлана боради. Моддий турмуш билан боғланган одат ва анъаналар - емак-ичмак, кийинмоқ, уй-рўзгор тутмоқ, тўй, аза, меҳмондорчилик қоидалари - ўзаро ва ижтимоий доирада кўзга ташланувчи одатларимиз ана шу тарзда шаклланиб келган. Даврлар ўтиши билан оммага сингиб, умумхалқ ёки миллий маънавий бойлик даражасига кўтарилган. Ўзбек миллий одат ва анъаналаримиз илмий-тарихий нуқтаи назардан етарли ўрганилган эмас. Бу одатларнинг таркибий қисми - ўзбек маросим фольклори ҳақидагина жиддий бир иш эълон қилинди [1].

Тарихий миллий одат ва анъаналарни жамлаб намоён этишда мажоз санъати устаси Муҳаммадшариф Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари муҳимдир. Қушларнинг ўзаро қуда-андачилик муносабатларини ҳикоя қилиш орқали адиб улар тилидан “Амир Умархон даври” деб ажратиб айтилаётган яқин тарихимиз (XIX аср бошлари)нинг ижтимоий-сиёсий манзарасини, ҳалқнинг моддий-маънавий олами, шу жумладан, урф-одатларини мажоз йўли ва зарбулмасал усули билан бадий тарзда шу қадар жонли, табиий қилиб ифодалайдики, бу тавсифлардан айни шу кунларда амал қилинаётган миллий урф-одатларимиз, уларнинг тарихий илдизлари кўз олдимизда намоён бўлади.

Асарнинг бошламасида одатдаги ҳамду сано ва саловот қисмларидан сўнг адиб “билгулук ва эшитгулукдир бу сўзким” деб Амир Умархон саройида бўлиб турадиган “базми жамшид”лар - одатдаги адабий кечалар таърифини қаламга олади.

Шундай йиғилишлардан бирида навбат халқ тилидаги бу бебаҳо бойлик - зарбулмасалларни йиғиш масаласига келиб тўхтаганда “баногоҳ Амирнинг назари” пойгоҳда ўтирган мулла Гулханийга тушиб қолиб уни ўз қошига чорлайди ва “бу зарбулмасалларни неча ҳикоятлар аросинда ақлу донишнинг борлиги етишича тартиб вер” деб буюради. Бу сўздан сўнг Гулханий “Амирнинг амрларини вожиб билиб, камари ҳимматни белга боғлаб талаб (мақсад) йўлида собит қадам” бўлади ва “Япалоққуш билан бойқушнинг қудаликлари аросинда” “тўрт юз зарбулмасали авомуннос”ни батартиб баён қилади. Халқимиз ҳаётида амал қилиб келинган ва айни кунларда ҳам яшаб турган одат ва анъаналар силсиласи мана шу воқеаларга боғлаб ҳикоя қилинган.

Зарбулмасал воқеалари тасвирида адиб халқимизнинг тарихий одат ва анъаналарини алоҳида бир силсила (занжир) тарзида баён қилган. Ўғил уйлантирувчи ва қиз чиқарувчи ота-оналарнинг ички дунёси, ҳар бир томоннинг ўзига хос дид ва таманнолари, тенг тенгини топиб қуда тутинишга даъват, совчи танлаш ва совчилик масъулияти, меҳмон кутиш ва меҳмондорчилик удумлари, қалин олиш ва қалин бериш билан боғлиқ можаролар, тўйга жавоб бериш олдидан ота-онанинг қиздан розилик сўраши, қалин бериш ва никоҳ маросимлари - буларнинг ҳар бири ўша силсиланинг ҳалқалари ҳисобланади.

Халқимизнинг асарда намоён этилган энг муҳим тарихий одат ва анъаналаридан бири - унинг маънавий камолотга интилиши, ижтимоий муносабатлар давомида ҳар бир кимсанинг шарият қоидалари, маълум ҳаётий ўлчовлар асосида иш қўриши, ҳар қандай масалада илгари ўтган яхшиларнинг айтганларини асос қилиб фикр юритишидадир. Зотан, “зарбулмасал” атамасининг маъноси ҳам шу. Зарбулмасал - масал, мақол асос келтириб фикр англаш дегани. Тилимиздаги зарбулмасалларни тўплаш фикрига тушганда Амир Умархон ҳам, эҳтимол, халқимизнинг шу фазилатини қадрлаган ва уни янада камолатга етказиш ниятида бшлгандир. “Зарбулмасал”нинг бунёдга келиши ўша ниятнинг ушалиши бўлди.

Воқеани халқ удумлари ва анъаналари изидан бориб баён қилишда, Гулханий яратган образларнинг ўта билимдонлик, донишмандлик билан фикр юритишлари, ҳар бир масалада уларнинг сўзламоқлик билан, далиллар келтириб гап қилишлари китобхонга завқ бағишлайди:

Кўрқуш “Иш битказмоқни мандин кўр” деб Кайқубот шахристонига равона бўлади. Бойўғлини уйига кириб борди. Бойўғли Утру чиқиб Кўрқушни эъзоз-икром бирла уйга киргузди. Кўрқуш кирган ҳамон “Кўр тугганини қўймас” дегандек этагини тиззасини тагига босиб ўлтурди. Жекириб айдиким, “Курашсанг, отанг бўлса ҳам йиқит!”.

Анда Бойўғли айди: “Йиқилган курашга тўймас”. Яна айтмишларки: “От тобинда, эр қонинда”. Куёв бўлсанг, қиз тайёр, эшитмоққа қулоқ бор: “сўзламоқ - сандин, эшитмоқ мандин”. Анда Кўрқуш айди: “Сани қулоғинг қазон қулоғидек сўз эшитмас”. Анда Бойўғли айди: “Сани кўзинг узукни кўзидек кўрмас”...[2].

Қатор мақоллар, ўткир иборалар келтириб сўзлашишдан ташқари, қушлар “фалончига ўхшаб қолмагин” деган маънода базан турлича ривоят, ҳикоятлардан ҳам фойдаланадилар. Худхуд Кўрқушнинг совчи бўлиб бораётганини англаб “Санга совчи бўлмоқ надур?!” деган маънода унга аввал “Кабутар ила Зоғ” ҳикоясини, “Қўлдан келмас ишга урунганнинг нажжорлиқ қилган маймунга ўхшар” дея туриб унга “Маймон билан Нажжор” ҳикоясини сўзлаб беради. Кўрқуш ҳам жавобсиз қолмайди: “Ихтиёрим ўзимда эмас” деган маънога ишора қилиб, у Худхудга “Тева (туя) билан унинг Бўталоғи аросинда бўлиб ўтган мунозаат” (бахслашув)ни айтиб беради.

Фикр англаштишнинг бу усули ҳам халқимиз орасида ярашимли одат, анъана бўлган. Донишманд кишилар ўзаро суҳбатлар давомида айтмоқчи бўлган фикрларини яланғоч ҳолда баён қилмасдан, уни чуқур асослар ва далиллар пар-

дасига ўраб ифода қилганлар. Аини "Зарбулмасал" даражасида бўмаса-да, бундай фикр англатишнинг мажозий усулига тез-тез дуч келиб тураемиз.

Зарбулмасал - халқимизнинг тарихи, миллий урф-одатлари ва анъаналари мужассам бўлган пурҳикмат асардир. Унинг таркибидаги ҳар бир сўз, ҳар бир ибора, мақол-маталлардан она тилимизнинг ўзига хос тоғи-ни ҳис қилиб тураемиз. Асардаги мақол, ҳикоятларнинг ҳар бири халқимизнинг у ёки бу урф-одатига, анъаналарига ишора қилади, маънавиятимиз тарихининг муҳим бир жиҳатини намоён этади.

Бошдан-оёқ аниқ тарихий мазмунга эга бўлган, беқиёс юқори санъат билан яратилган Гулханийнинг ушбу мажозий асарига миллий маданиятимиз ва маънавиятимиз манбаи, муҳим тарихий ҳужжат сифатида қаралиши ҳамда адабий ёдгорликлар қатори қадрланиши, чуқур ўрганилиши зарур.

АДАБИЁТЛАР

[1].С а р и м с о қ о в Б. Ўзбекистон маросим фальклори. Тошкент, Ўзбекистон "Фан" нашриёти, 1986, 214 б. [2].И с ҳ о қ о в Ф. Гулханийнинг "Зарбулмасал" асари. Илмий - танқидий матн ва тадқиқотлар. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1976, Б.109-110.

Андижон давлат тиллар педагогика олийгоҳи

Қабул қилинди
7.04.97.

УДК 482.413.1

СЕМАНТИКА ЭКСПРЕССИВНОГО СЛОВА

К.Каримова

Мақола рус тили лексикасидаги экспрессив сўзларнинг маъновий таҳлилига бағишланган. Экспрессив сўзларнинг лексик маъноси коннотациясида асосан иккита аниқ ташкилий қисмларни ажратиш мумкин: параметрик (ёки ўлчовга боғлиқ) ва эмоционал - баҳо бериш.

The article is aimed at the Analysis of expressive semantics of the words in Russian vocabulary. Two more immediatr componente are distinguished in the structure of connotative part of lexical meaning: parametric and emofionally - colored.

Экспрессивное слово передает двоякую информацию о явлении: во-первых, обозначает понятие об этом явлении, во-вторых содержит его характеристику, квалификацию, оценку с позиций субъекта речи. Соответственно в его лексическом значении выделяются денотативный и коннотативный компоненты. Коннотативная часть лексического значения очень существенна и противопоставляет экспрессивную единицу ее нейтральному аналогу: делать - вершить (высок.), выкидывать (разг.), откалывать (разг.); мальчик - шпингалет (прост.).

Охарактеризовать семантику экспрессивного слова - это значит, во-первых, определить назначение и характер взаимосвязи денотативного и коннотативного компонента в составе лексического значения, во-вторых, установить типологию конкретных компонентов, составляющих коннотативное значение.

Двухчастная структура лексического значения - это условие существования экспрессива, его обязательный признак. Денотативный и коннотативный компоненты теснейшим образом взаимосвязаны и взаимоопределяют друг друга. Семантический центр тяжести в экспрессивном слове падает на коннотативную часть, и это не может не сказываться на денотативном значении экспрессива.

Если обратить внимание на соотношение экспрессивных слов с их нейтральными синонимами, легко заметить, что опорные понятия, с которыми связаны экспрессивы, чаще всего неконкретны, обобщены, хотя в нейтральной лексике есть большое количество слов, содержащих конкретизацию тех же самых понятий. Например: понятие "человек", "лицо" конкретизировано в нейтральной лексике с различных сторон: мальчик-юноша-старик(конкретизация по признаку возраста), отец-сын-внук(по признаку родства), рабочий-инженер-учитель(по признаку профессии). В экспрессивных обозначениях лица объективно понятий-